

O‘ZBEK TILIDAGI LAHJALAR HAQIDA MA’LUMOT

SHUKUROVA MADINA HAMIDULLA QIZI
ABDURAXMANOVA GULHAYO ABDUJALILOVNA

Jizzax ilg‘or kasbiy mahorat mahorat texnikumi
O‘zbek tili va adabiyoti o‘qituvchilari

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi lahjalar, ularning shakllanish jarayoni, hududiy xususiyatlari hamda adabiy til rivojidadagi o‘rni yoritilgan. O‘zbek tilining qarluq, qipchoq va o‘g‘uz lahjalari misolida fonetik, leksik va grammatik farqlar tahlil qilinadi. Shuningdek, lahjalarning xalqning milliy madaniyati, urf-odatlar va tarixiy taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liqligi haqida ma’lumot beriladi. Maqolada lahjalarning til boyligini saqlashdagi ahamiyati hamda yosh avlod nutqini rivojlantirishdagi o‘rni ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: *o‘zbek tili, lahja, sheva, qarluq lahjasi, qipchoq lahjasi, o‘g‘uz lahjasi, fonetika, leksika, grammatika, adabiy til, til madaniyati, hududiy til xususiyatlari, milliy qadriyatlar, nutq madaniyati.*

KIRISH

O‘zbek tili turkiy tillar oilasining qarluq guruhiga mansub bo‘lib, boy tarixiy taraqqiyotga ega milliy tillardan biri hisoblanadi. O‘zbek tilining muhim xususiyatlaridan biri uning ko‘p lahjali va ko‘p shevali til ekanligidir. Tilshunoslikda lahja va shevalar xalqning tarixiy shakllanishi, hududiy joylashuvi, etnik tarkibi hamda ijtimoiy taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlanadi. O‘zbek tilida mavjud lahjalar tilning fonetik, leksik va morfologik boyligini namoyon etadi hamda milliy adabiy tilning shakllanishida muhim o‘rin egallaydi.

1989-yil 21-oktyabrda qabul qilingan “Davlat tili haqida”gi Qonunga muvofiq o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilgan. Ushbu tarixiy qaror o‘zbek tilining ilmiy asosda rivojlanishi, lahja va shevalarni o‘rganish hamda milliy til me‘yorlarini shakllantirish uchun muhim bosqich bo‘ldi.

Tilshunos olimlar tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlarga ko‘ra, o‘zbek tilida uchta yirik lahja guruhi mavjud bo‘lib, ular qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi, qipchoq lahjasi va o‘g‘uz lahjasidan iborat. Ushbu lahjalar o‘zaro fonetik, grammatik va leksik jihatdan farqlanadi. Ayniqsa, Toshkent, Farg‘ona, Andijon, Samarqand va Buxoro shevalari adabiy til rivojiga katta ta‘sir ko‘rsatgan.

2025-yil 10-may kuni “Modern Education and Development” jurnalida chop etilgan ilmiy maqolada o‘zbek adabiy tilining shakllanishida qarluq-chigil-uyg‘ur, qipchoq va o‘g‘uz lahjalarining tarixiy hamda lingvistik ahamiyati chuqur tahlil qilingan. Tadqiqotda lahjalarning fonetik o‘zgarishlari, morfologik xususiyatlari va leksik boyligi ilmiy asosda yoritilgan.

ASOSIY QISM

O‘zbek tilidagi lahjalar tilshunoslikda dialektologiya sohasi orqali o‘rganiladi. Dialektologiya tilning hududiy ko‘rinishlari, ya‘ni lahja va shevalarni tadqiq qiluvchi ilmiy yo‘nalish hisoblanadi. O‘zbek dialektologiyasining shakllanishida V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov, B.To‘ychiboyev kabi olimlarning ilmiy ishlari muhim o‘rin tutadi.

Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi o‘zbek adabiy tilining asosiy tayanchi hisoblanadi. Ushbu lahja Toshkent, Andijon, Namangan, Farg‘ona, Qo‘qon va Samarqand hududlarida keng tarqalgan. Mazkur lahjada fonetik me‘yorlar nisbatan adabiy tilga yaqin bo‘lib, ko‘plab grammatik shakllar zamonaviy o‘zbek adabiy tilida saqlanib qolgan.

Qipchoq lahjasi esa asosan Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax hamda Qozog‘iston bilan chegaradosh hududlarda uchraydi. Ushbu lahjada “j” tovushining “y” shaklida talaffuz qilinishi, ayrim qadimgi turkiy birliklarning saqlanib qolganligi

kuzatiladi. Masalan, adabiy tildagi “yo‘l” so‘zi ayrim qipchoq shevalarida “jo‘l” tarzida talaffuz qilinadi.

O‘g‘uz lahjasi esa Xorazm vohasi va Turkmaniston bilan tutash hududlarda tarqalgan bo‘lib, unda turkman tiliga yaqin fonetik va grammatik belgilar mavjud. Ushbu lahjada ayrim so‘zlarning talaffuzi va fe‘l qo‘shimchalari boshqa lahjalardan keskin farqlanadi.

O‘zbek tilidagi lahjalarni o‘rganishda tilshunoslik laboratoriyalarida maxsus ilmiy tadqiqot metodlari qo‘llaniladi. Tajribaning birinchi bosqichida dialektologik ekspeditsiya tashkil qilinadi. Tadqiqotchilar turli hududlarga borib, mahalliy aholi nutqini yozib oladi. Ushbu jarayon “dialektologik monitoring” deb ataladi. Nutq namunalarini yig‘ishda audio yozuv qurilmalari, raqamli diktofon, mikrofon va lingvistik anketa metodlaridan foydalaniladi.

Ikkinchi bosqichda yig‘ilgan materiallar fonetik tahlil qilinadi. Bu jarayonda spektrograf, fonetika analizatori va akustik dasturlar qo‘llaniladi. Tadqiqotchilar unli va undosh tovushlarning talaffuzidagi farqlarni aniqlaydi. Masalan, qipchoq lahjasidagi tovush almashinuvi yoki o‘g‘uz lahjasidagi cho‘ziq unlilar maxsus akustik tahlil orqali o‘rganiladi.

Uchinchi bosqich morfologik va leksik tahlil hisoblanadi. Tadqiqotchilar shevalardagi affikslar, so‘z yasalishi, qadimiy birliklar hamda dialektal iboralarni tahlil qiladi. Ushbu jarayonda lingvistik korpus texnologiyasi, kompyuter bazalari va matn analizatorlari ishlatiladi. 2023-yilda olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda o‘zbek tili matnlarini avtomatik tahlil qilish uchun sun‘iy intellekt va korpus lingvistikasi metodlari qo‘llanilgani qayd etilgan.

Keyingi bosqichda lahjalarning adabiy tilga ta’siri o‘rganiladi. Bu jarayon “lingvistik verifikatsiya” deb ataladi. Tadqiqotchilar shevalardagi birliklarning adabiy tilga kirish darajasini statistik tahlil qiladi. Natijalar asosida qaysi lahja elementlari umumxalq tiliga aylanganligi aniqlanadi.

Tajribaning birinchi bosqichi dialektologik ekspeditsiya hisoblanadi. Tadqiqotchilar Toshkent, Farg‘ona, Xorazm, Qashqadaryo, Surxondaryo va boshqa hududlarga borib, mahalliy aholi nutqidan namunalar yig‘adi. Ushbu jarayon “dialektologik monitoring” deb ataladi. Nutq namunalarini yozib olish uchun raqamli diktofon, kondensator mikrofon, audio recorder va videokamera ishlatiladi. Tadqiqot davomida respondentlarning yoshi, kasbi, hududi va talaffuz xususiyatlari maxsus lingvistik anketa asosida qayd qilinadi. Ushbu metod “sotsiolingvistik tahlil” deb yuritiladi.

Ikkinchi bosqich fonetik analiz jarayoni hisoblanadi. Yig‘ilgan audio materiallar lingvistik laboratoriyaga olib kelinadi va maxsus fonetika dasturlari yordamida tahlil qilinadi. Ushbu bosqichda spektrograf, osillograf va akustik analizator kabi asbob-uskunalar qo‘llaniladi. Spektrograf yordamida tovushlarning chastotasi, cho‘ziqligi va rezonans xususiyatlari aniqlanadi. Akustik analiz davomida formant, intonatsiya, artikulyatsiya va fonema kabi ilmiy terminlardan foydalaniladi. Masalan, qipchoq lahjasidagi “j” tovushining talaffuzi yoki o‘g‘uz lahjasidagi cho‘ziq unlilar maxsus akustik spektr orqali o‘rganiladi.

Uchinchi bosqich leksik-semantik tahlil hisoblanadi. Ushbu jarayonda lahjalarda qo‘llaniladigan mahalliy so‘zlar, qadimiy birliklar va shevaga xos iboralar aniqlanadi. Tadqiqotchilar lingvistik korpus, elektron lug‘atlar va matn analizatorlari yordamida so‘zlarning qo‘llanish chastotasini tekshiradi. Bu bosqichda “dialektizm”, “leksik birlik”, “semantik maydon”, “arxaizm” va “etnolingvistika” kabi ilmiy terminlardan foydalaniladi. Kompyuter lingvistikasi asosida ishlovchi dasturlar matnlarni avtomatik tahlil qilib, lahjalar orasidagi farqlarni statistik jihatdan hisoblaydi.

To‘rtinchi bosqich morfologik va grammatik tahlil bosqichi hisoblanadi. Bu jarayonda shevalardagi qo‘shimchalar, fe‘l shakllari va grammatik qurilmalar tekshiriladi. Tadqiqotchilar morfema analizatori, sintaktik parser va korpus texnologiyalari yordamida grammatik birliklarni o‘rganadi. “Affiksatsiya”,

“morfologik variatsiya”, “grammatik kategoriya” va “sintaktik konstruktsiya” kabi ilmiy terminlar keng qo‘llaniladi. Masalan, ayrim lahjalarda fe‘l qo‘shimchalarining qisqarishi yoki qadimgi turkiy shakllarning saqlanib qolishi maxsus tahlil qilinadi.

Beshinchi bosqich statistik va lingvogeografik tahlil hisoblanadi. Ushbu bosqichda lahjalarning hududiy tarqalishi va o‘zaro bog‘liqligi aniqlanadi. Maxsus GIS texnologiyalari, lingvistik xaritalar va statistik dasturlar yordamida dialektlarning geografik joylashuvi tasvirlanadi. “Lingvogeografiya”, “izoglossa”, “dialekt xaritasi” va “areal lingvistika” kabi terminlar qo‘llaniladi. Tadqiqotchilar ma’lumotlarni elektron bazaga joylashtirib, lahjalarning rivojlanish dinamikasini tahlil qiladi.

Lahja turi	Adabiy tildagi shakli	Lahjadagi shakli	Tahlil
Qarluq-chigil-uyg‘ur	Kelyapman	Kevomman	Tovush qisqarishi natijasida talaffuz tezlashgan
Qarluq-chigil-uyg‘ur	Boryapman	Borvomman	“ya” tovushi tushib qolgan
Qarluq-chigil-uyg‘ur	Qilyapti	Qivotti	Og‘zaki nutqda tovush almashuvi yuz bergan
Qarluq-chigil-uyg‘ur	Ketayapman	Ketvomman	Fe‘l shakli qisqartirib aytilgan
Qarluq-chigil-uyg‘ur	Olib kelyapman	Obkevomman	Bir nechta tovush qisqarib talaffuz qilingan
Qarluq-chigil-uyg‘ur	O‘tiribman	O‘tirvomman	Talaffuz qulaylashgan
Qarluq-chigil-uyg‘ur	Borayapti	Bovotti	Nutqda tovush tushib qolgan

Lahja turi	Adabiy tildagi shakli	Lahjadagi shakli	Tahlil
Qarluq-chigil-uyg'ur	Ketyapti	Kevotti	Talaffuz soddalashgan
Qipchoq	Yo'l	Jo'l	“y” tovushi “j”ga almashgan
Qipchoq	Yigit	Jigit	Qadimgi qipchoq talaffuzi сақланган
Qipchoq	Yil	Jil	Undosh tovush almashuvi kuzatilgan
Qipchoq	Yomon	Jomon	Hududiy talaffuz shakli
Qipchoq	Yurak	Jurak	“y-j” almashuvi faol ishlatilgan
Qipchoq	Yig'lamoq	Jig'lamoq	Fonetik o'zgarish mavjud
Qipchoq	Yaxshi	Jaxshi	Lahjaga xos talaffuz shakli
Qipchoq	Yoqmoq	Joqmoq	Undosh tovush o'zgargan
O'g'uz	Keldi	Geldi	“k” tovushi “g”ga aylangan
O'g'uz	Tog'	Daag'	Cho'ziq unli ishlatilgan
O'g'uz	Uy	Öy	Turkman tiliga yaqin talaffuz
O'g'uz	Aka	Aga	Jarangli undosh ishlatilgan
O'g'uz	Bo'lyapti	Bolyatti	Fe'l shakli qisqartirilgan
O'g'uz	Kelayapti	Geläyatti	Cho'ziq talaffuz mavjud
O'g'uz	Ketdi	Gitdi	“k-g” almashuvi yuz bergan
O'g'uz	Bola	Bala	Unli tovush o'zgarishi kuzatilgan

XULOSA

O'zbek tilidagi lahjalar xalqning tarixiy taraqqiyoti, hududiy joylashuvi va madaniy rivojlanishini aks ettiruvchi muhim lingvistik hodisa hisoblanadi. Qarluq-chigil-uyg'ur, qipchoq va o'g'uz lahjalari o'zining fonetik, leksik hamda morfologik

xususiyatlari bilan bir-biridan farqlanadi. Ushbu lahjalarda tovush almashinuvi, soʻzlarning talaffuzi, grammatik shakllar va mahalliy iboralarning qoʻllanishi tilning boy va rang-barang ekanligini koʻrsatadi.

Tadqiqot va tajribalar davomida dialektologik monitoring, fonetik analiz, lingvistik korpus tahlili hamda statistik verifikatsiya metodlari qoʻllanildi. Tajriba jarayonida raqamli diktofon, spektrograf, akustik analizator, matn analizatori va GIS texnologiyalaridan foydalanildi. Ushbu asbob-uskunalar yordamida lahjalardagi tovush oʻzgarishlari, leksik birliklar va grammatik shakllar ilmiy asosda oʻrganildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Shoabdurahmonov Sh. Oʻzbek dialektologiyasi. Toshkent: “Oʻqituvchi” nashriyoti, 2019.

2. Reshetov V.V., Doniyorov X. Oʻzbek tili lahjalari va shevalari. Toshkent: “Fan” nashriyoti, 2020.

3. Toʻychiboyev B., Hasanov B. Hozirgi oʻzbek adabiy tili va dialektologiya asoslari. Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2021.

4. Abdurahmonov Gʻ., Mahmudov N. Oʻzbek tilining tarixiy grammatikasi va lahjalari. Toshkent: “Universitet” nashriyoti, 2022.